

Przestrzeń czasu wolnego licealistów i seniorów w mieście dotkniętym procesami depopulacyjnymi – zmiany, zagrożenia, oczekiwania. Przykład Łodzi

Leisure space among high-school pupils and senior citizens – changes, threats and expectations exemplified by a case study involving Łódź

Michał Duda

Uniwersytet Łódzki

Wydział Nauk Geograficznych

ul. Kopcińskiego 31, 90-142 Łódź

michal.duda@unilodz.eu

Zarys treści. Artykuł przedstawia wyniki badań przeprowadzonych wśród dwóch różniących się kategorii społecznych, niezwykle istotnych przy analizach związanych z depopulacją: ludzi młodych (ryzyko migracji) oraz wśród osób w zaawansowanym wieku (mniej mobilnych i pozostających w wyludniającym się mieście). Przedmiotem badań były oczekiwania związane z przestrzenią rekreacyjną licealistów w wieku około 18 lat oraz seniorów – słuchaczy uniwersytetów trzeciego wieku. Oczekiwania te zostały zbadane za pomocą metody kwestionariuszowej z użyciem tzw. map mentalnych – czyli odręcznych szkiców wyobrażeń przestrzennych. Na podstawie analiz wyodrębniono cechy wspólne oraz różnice w postrzeganiu przez obie kategorie badanych terenów spędzania czasu wolnego. Określono oczekiwane i pożądane elementy tej przestrzeni oraz wskazano kierunki zmian w zagospodarowaniu przestrzeni wyludniającego się miasta – Łodzi.

Słowa kluczowe: przestrzeń czasu wolnego, mapy mentalne, rekreacja, seniorzy, licealiści, Łódź.

Wstęp

Każde miasto, także i to dotknięte procesami depopulacyjnymi, powinno zapewniać mieszkańcom przestrzenie rekreacyjne przeznaczone do spędzania wolnego czasu. Oczekiwania ludzi młodych w stosunku do otaczającej ich przestrzeni powinny być zaspokojone, w przeciwnym razie może być to jeden z czynników powodujących opuszczanie przez nich miasta.

Łódź, będąca obszarem badań, jest przykładem miasta dotkniętego procesem depopulacji. Depopulacja oznacza proces wyludniania się pewnego obszaru, czyli zmniejszania się liczby ludności, a w rezultacie i gęstości zaludnienia

tegoż obszaru. Z demograficznego punktu widzenia depopulacja jest rezultatem występowania – oddzielnie lub łącznie – dwóch czynników: ubytku naturalnego i ujemnego salda migracji. Spowodowana jest zatem nadwyżką zgonów nad urodzonymi albo/i nadwyżką emigrantów nad imigrantami (Szukalski, 2015). W literaturze zagranicznej zjawisko depopulacji w miastach znane jest pod terminem *shrinking cities* („kurcząca się miasta”) i zostało dobrze zbadane z wielu punktów widzenia (Audirac, 2017; Hartt, 2016; Oswalt, 2005; Martinez-Fernandez i inni 2016). W przypadku Łodzi głównym czynnikiem powodującym depopulację jest starzejące się społeczeństwo (tym samym duża liczba zgonów) oraz niewielka liczba osób migrujących do miasta, przez co saldo migracyjne również jest ujemne. Przyczyn dużej liczby zgonów i większej umieralności w stosunku do innych miast można szukać w chorobach zawodowych mieszkańców (którzy przybyli do miasta w celu pracy w przemyśle), w złym stanie warunków mieszkaniowych i w wielu innych czynnikach związanych z niezdrowym stylem życia (Jakóbczyk-Gryszkiewicz, 2015). Przyczyn niewielkiej liczby migrantów do miasta można poszukiwać w dużym bezrobociu (wyższym niż w innych dużych miastach) i niewielkiej atrakcyjności jako miejsca „dobrego do życia” (Czapiński i Panek, 2015), rozumianego również w kontekście spędzania czasu wolnego.

Przestrzeń czasu wolnego to obszar, na którym występuje zjawisko spędzania czasu wolnego. Można ją definiować z dwóch punktów widzenia (Derek, 2014). Z perspektywy planistycznej należy uznać, że będą to fragmenty miasta celowo przeznaczone (zaadaptowane), czasowo lub stale, na potrzeby związane ze spędzaniem czasu wolnego. Z drugiej jednak strony można spojrzeć na przestrzeń czasu wolnego w mieście przez pryzmat osób, które z niej korzystają. Z takiego społecznego punktu widzenia należy ją zdefiniować jako fragmenty miasta, w których koncentrują się różne formy aktywności związane z czasem wolnym użytkowników (Derek, 2014).

Odpowiednie przygotowanie obszarów spędzania czasu wolnego może być jednym z czynników podnoszących jakość i atrakcyjność życia mieszkańców. Wg E. Skrzypek (2001, s. 1) „mówiąc o jakości życia należy mieć na uwadze jej zasadnicze uwarunkowania tj.: warunki obiektywne, na które składają się: warunki ekonomiczne, czas wolny, bezpieczeństwo społeczne, warunki mieszkaniowe, środowisko naturalne człowieka, zdrowie, środowisko społeczne i wiele innych”. Tym samym, obok zaspokojenia podstawowych potrzeb, takich jak zatrudnienie, bezpieczeństwo i komunikacja, tereny spędzania czasu wolnego są ważne z punktu widzenia imigracji do miasta i zapobieganiu emigracji z niego.

A. Kowalczyk i M. Derek (2015) zaliczają elementy związane ze spędzaniem czasu wolnego do walorów, które decydują o jakości życia w danym mieście i stanowią o jego atrakcyjności. Z kolei tylko wysoka jakość życia może przyciągnąć ludzi o najwyższych kwalifikacjach. Koncepcja ta zakłada, że osoby takie (zwłaszcza ludzie młodzi i dobrze wykształceni) chcą przede wszystkim mieszkać w miejscach ciekawych, z atrakcyjną ofertą kulturalną, gdzie można przyjemnie spędzić czas;

traktują oni zatem miasto nie jako miejsce, gdzie można znaleźć ciekawą pracę, ale gdzie chcieliby żyć i mieszkać (Kowalczyk i Derek, 2015).

Poza ludźmi młodymi, drugą ważną grupą w mieście wyludniająca się, są seniorzy. Miasto starzejące się, z dojrzałymi mieszkańcami, musi odpowiadać potrzebom starszych osób, które różnią się znacząco od potrzeb ludzi młodych. Problematyka ta znajduje wyraz w odpowiedzi m.in. na pytanie: w jaki sposób włączyć ludzi starszych do życia społecznego miasta, mając na względzie korzyści, jakie osoby te mogą przynieść w budowaniu relacji międzypokoleniowej, tworzeniu nowych miejsc pracy, edukacji, wolontariatu itp. (Labus, 2015). Zaspokajanie potrzeb seniorów powinno być postrzegane nie tyle w charakterze walki z depopulacją, co radzenia sobie z nią lub łagodzenia jej skutków (osoba starsza to także obywatel, którego aktywne i zdrowe życie dostarcza korzyści dla całego społeczeństwa).

Celem tego opracowania jest sprawdzenie oczekiwań i potrzeb obu różniących się zasadniczo wiekiem, a w konsekwencji stylem życia i potrzebami, grup mieszkańców. Oba te środowiska łączy stosunkowo duża ilość czasu wolnego, jakim dysponują na co dzień. Poznanie ich zainteresowań, form spędzania czasu wolnego oraz waloryzacja przez nich przestrzeni, w której żyją, umożliwi sprawdzenie, jak Łódź jest obecnie przygotowana do zmierzenia się z problemem depopulacji – zarówno pod względem jej zapobiegania, tworząc przestrzenie atrakcyjne dla młodzieży, jak i pod względem podnoszenia jakości życia najliczniejszej grupy mieszkańców, czyli seniorów.

Łódź – problemy demograficzne

Łódź jest drugim najszybciej wyludniającym się miastem w Polsce w gronie ośrodków liczących powyżej 100 tys. mieszkańców. Między 2002 a 2016 r. (dane GUS dla 31.06.2016) liczba mieszkańców spadła o blisko 86 tys., co stanowi ponad 11%. W pierwszym na tej niechlubnej liście Bytomiu spadek stanowił 11,7%. Trzeba pamiętać jednak, że Bytom jest miastem czterokrotnie mniejszym niż Łódź. Prognozy GUS (2016) szacują, że w 2030 r. Łódź będzie liczyć już tylko 606 tys. mieszkańców, a w 2050 – 484 tys. Łódź często porównywana jest do Detroit – chyba najbardziej znanego na świecie miasta zmagającego się z wyludnianiem. Przykład Detroit jest szeroko omawiany w literaturze zagranicznej (np. Millington, 2013).

Średni wiek mieszkańców wynosi 44,7 lat i jest aż o 4 lata wyższy niż średnia krajowa (40,9 lat). Przyrost naturalny na 1000 mieszkańców w 2015 r. wynosił -6,3 i był zdecydowanie niższy niż średnia dla kraju (-0,7). W Łodzi niższy jest też współczynnik dzietności – wynosi 1,15 (średnia krajowa 1,29). Miasto cechuje się również ujemnym saldem migracji (w 2016 r. -755 osób) i dużym (a także szybko zwiększającym się) odsetkiem ludzi w wieku poprodukcyjnym (25,8%).

W ostatnich latach mocno spada stopa bezrobocia, wciąż jest jednak ona większa niż w innych dużych polskich miastach i wynosi 8,5% (listopad 2016). Łódź, szybciej niż inne miasta, wymiera – współczynnik zgonów na 1000 mieszkańców wynosi 14,9. Oprócz zgonów osób starszych w Łodzi umiera także więcej noworodków (6,2 na tysiąc, przy średniej dla Polski 4,1) oraz osób w wieku do 65 lat (na 1000 osób w tej grupie wiekowej w Łodzi – 4,8, w Polsce – 3,2).

Łódź wypada źle w świetle wyników ogólnopolskich badań jakości życia (Czapieński i Panek red., 2015). Zajmuje odległe miejsca wśród miast w kategoriach: poziom cywilizacyjny, dobrobyt materialny, dobrostan społeczny, dobrostan psychiczny (odpowiednio miejsce: 24, 18, 21, 19). W kategorii patologii zajmuje 15 miejsce (im wyższe tym większy poziom zjawisk patologicznych) i jest liderem jeżeli chodzi o stres życiowy.

Przy przystosowywaniu miasta dla starzejących się mieszkańców istotnym miernikiem jest wydłużający się przewidywany czas życia. W 2014 r. przewidywane kolejne lata życia dla mężczyzny w wieku 70 lat to 12,9 lat (o 3,2 więcej niż w 1991 r.), dla kobiety 16,3 (więcej o 3,9 lat).

Wszystkie te czynniki jednoznacznie wskazują, że Łódź to miasto borykające się z problemem silnej depopulacji. Procesy te są na tyle zaawansowane, że praktycznie nie ma prostego sposobu na ich odwrócenie – tym bardziej należy się skupić nie tyle na walce z depopulacją, ile na jak największym jej ograniczeniu oraz przystosowaniu miasta do nowych warunków (mniejszej liczebności mieszkańców oraz osiągnięciu przez nich zaawansowanego wieku).

Założenia badań i dobór respondentów

Badaniami zostały objęte dwie różniące się kategorie społeczne, istotne przy rozważaniach dotyczących depopulacji – osoby młode i seniorzy. W mieście wydłużającym się i starzejącym liczną grupą mieszkańców są osoby w wieku poprodukcyjnym. Osobami ważnymi dla rozwoju miasta są ludzie młodzi, którzy dopiero wchodzi w wiek produkcyjny. Zapobieganie ich emigracji powinno być priorytetem – to oni gwarantują przyrost naturalny oraz poprawę wskaźników ekonomicznych. W badaniach pominięto grupę w wieku produkcyjnym – ze względu na mniejsze zasoby czasu wolnego i trudniejszą do określenia rolę wieku i doświadczenia życiowego w percepcji przestrzeni. Przedstawiciele licealistów i seniorów zbadano odpowiednio: w liceach ogólnokształcących w Łodzi¹ oraz na uniwersytetach trzeciego wieku² (UTW), które działają w mieście. Wśród licealistów wybrano wyłącznie uczniów klas trzecich, ze względu na ich większą niż w przypadku młodszych

¹ Z każdej z 5 łódzkich dzielnic wylosowano po 4 licea. W każdym z 20 liceów w badaniach uczestniczyło od 1 do 2 klas trzecich.

² 3 największe, prowadzone przy Uniwersytecie Łódzkim, Politechnice Łódzkiej i Uniwersytecie Medycznym.

roczników samodzielność, umiejętności i prawa (np. prawo jazdy, „doroste” formy spędzania czasu wolnego).

W przypadku rozważań dotyczących seniorów należy wspomnieć o specyfice słuchaczy UTW. Nie są oni dokładną reprezentacją wszystkich osób starszych. Cechują się wyższym poziomem wykształcenia niż przeciętna w tej grupie wieku i prawdopodobnie lepszym zdrowiem, większą mobilnością oraz bardziej skonkretyzowanymi zainteresowaniami – przez co mogą i chcą uczestniczyć w wykładach i zajęciach. Dużą trudnością byłoby dotarcie do reprezentatywnej grupy wszystkich seniorów (także tych np. chorych). Badając miejską przestrzeń czasu wolnego dokonany wybór ma sens, gdyż właśnie tacy seniorzy aktywnie z niej korzystają.

Ostatecznie, po odrzuceniu nieważnych kwestionariuszy (ze względu na zamieszkanie respondenta poza Łodzią lub na istotne braki w odpowiedziach), otrzymano łącznie 828 egzemplarzy. Do analiz uzyskano 554 kwestionariusze od licealistów i 274 od słuchaczy UTW. Licealiści wypełniali kwestionariusz podczas jednej godziny lekcyjnej, słuchacze zabierali ankietę do domu i zwracali ją na następnym wykładzie. Badanie składało się z dwóch części. Jedną z nich była grupa pytań dotyczących istoty czasu wolnego, przestrzeni czasu wolnego w Łodzi oraz zagadnień zagospodarowania okolic miejsca zamieszkania. Drugą, niezwykle istotną częścią, było wolne miejsce, przeznaczone do narysowania przez respondenta mapy swojej przestrzeni czasu wolnego. Analiza stworzonych w ten sposób map mentalnych to dobre narzędzie jakościowe, pozwalające wydobyc postawy i przekonania utajone oraz nie w pełni uświadomione przez respondentów. Założono, że na ich podstawie pozna się miejsca i schematy spędzania czasu wolnego przez przedstawicieli obu badanych kategorii społecznych. Mapy mentalne to obrazy przedstawiające wyobrażenia ludzi w formie przestrzennej. Pionierem stosowania tej metody był K. Lynch (1960), który później znalazł wielu naśladowców, także w Polsce.

Czas wolny licealistów i słuchaczy UTW

Wyniki przeprowadzonych badań pokazały, że przestrzeń czasu wolnego w mieście jest dla respondentów niezwykle ważna. To w mieście spędzają oni średnio 90% swojego wolnego czasu w ciągu tygodnia, a w dni świąteczne i wolne – średnio 70% (tab. 1). Nie ma istotnych różnic pomiędzy młodszą i starszą grupą – mimo obowiązków, które ciążą na licealistach w „roboczym” tygodniu, a których pozbawieni są seniorzy na emeryturze.

Przeźren spędzania czasu wolnego może być w pewnym stopniu kreowana sztucznie – np. poprzez oferowanie zniżek. Obie badane kategorie społeczne często są uprzywilejowane ze względu na wiek (seniorzy) lub mniejszą zamożność (osoby uczące się). Okazuje się, że zniżki są ważne dla większości respondentów z obydwu kategorii (tab. 2). Respondenci korzystają ze zniżek i traktują je często

jako czynnik sprzyjający wybraniu konkretnego miejsca. Słuchacze UTW biorą także udział (w przeciwieństwie do licealistów) w specjalnych programach aktywizujących i wycieczkach (spacerach po mieście itp.). Może pokazywać to dobre przygotowanie oferty wolnego czasu dla seniorów – mają zorganizowane zajęcia. Takie zachowania wpisują się w strategię ogłoszoną przez WHO – *Age Friendly Cities*. Obejmuje ona zestaw zagadnień istotnych z punktu widzenia polityki miast przyjaznych osobom w każdym wieku (Labus, 2015). Licealiści albo niechętnie uczestniczą w zorganizowanych wycieczkach (bo np. ich to nie interesuje), albo organizują sobie czas sami – np. w gronie znajomych, albo brak jest oferty skierowanej do młodzieży.

Tabela 1. Miejsca spędzania czasu wolnego respondentów
Places where respondents spend their leisure time

Miejsca spędzania czasu wolnego <i>Place in which leisure time is spent</i>	Licealiści <i>High-School students</i>	Słuchacze UTW <i>U3A students</i>	Ogółem <i>Overall</i>
	% respondentów / % of respondents		
w dzień powszedni / <i>weekdays</i>			
W mieście / <i>In the city</i>	90,1	88,0	89,4
Poza miastem / <i>Outside the city</i>	9,9	12,0	10,6
w dzień świąteczny / <i>holidays</i>			
W mieście / <i>In the city</i>	72,6	68,0	71,1
Poza miastem / <i>Outside the city</i>	27,4	32,0	28,9

Opracowanie własne na podstawie wyników badań, podobnie pozostałe tabele
Author's own elaboration based on research results, as remaining tables.

Tabela 2. Korzystanie przez respondentów ze zniżek i programów
Respondents' use of discounts and programs

Wyszczególnienie/ <i>Specification</i>	Licealiści <i>High-School students</i>	Słuchacze UTW <i>U3A students</i>
	% respondentów / % of respondents	
Korzystanie ze specjalnych programów i wycieczek <i>Taking advantage of special programmes and excursions</i>	11	63
Korzystanie ze zniżek i biletów ulgowych <i>Making use of discounts and half-price tickets</i>	75	63
Zniżki decydują o wyborze konkretnego miejsca <i>Price reductions determine the precise choice of place</i>	55	65

Do miejsc spędzania czasu wolnego respondenci docierają najczęściej komunikacją miejską (79% licealistów i 68% słuchaczy UTW) oraz pieszo (45% licealistów i 57% słuchaczy UTW). Dla co dziesiątego ankietowanego (bez względu na wiek) środkiem transportu jest rower. Pokazuje to doskonale rolę sprawnie działającego transportu publicznego, którego odbiorcami są m.in. te kategorie społeczne.

Władze Łodzi w ostatnich latach uczyniły krok w kierunku poprawy oferty przewozowej i w 2017 r. utworzyły dodatkowe, osiedlowe linie autobusowe, które docierają „głębiej” w dzielnice mieszkalne, przez co skracają mieszkańcom drogę do najbliższego przystanku autobusowego. Miejskie przedsiębiorstwo komunikacyjne szacuje, że w ten sposób pomogło około 70 tys. mieszkańców. W momencie prowadzenia badań respondenci z obu badanych grup szacowali swój średni czas dotarcia na najbliższy przystanek na około 5 minut.

Niestety w najbliższej okolicy miejsca zamieszkania łodzianom (bez względu na wiek – różnice dla obu kategorii społecznych były nieistotne) brakuje wielu elementów zagospodarowania przestrzeni. Po zebraniu odpowiedzi mieszkańców ze wszystkich dzielnic okazało się, że zupełnie inaczej kształtują się potrzeby mieszkańców Śródmieścia, a inaczej innych dzielnic (tab. 3). Prawdopodobnie spowodowane jest to innym charakterem zabudowy i zagospodarowania przestrzeni. Śródmieście Łodzi jest niezmienione praktycznie od początku powstania miasta. Zabudowa jest gęsta, składa się z kamienic, niewiele wśród niej zieleni. Jednocześnie najwięcej jest tu punktów usługowych, restauracji i innych atrakcji. Z kolei w obrębie „nowych” osiedli mieszkaniowych i dzielnic przeważa zabudowa głównie z okresu PRL – osiedla blokowe, z terenami zielonymi, i większymi przestrzeniami otwartymi.

Tabela 3. Brakujące elementy miejsca zamieszkania z punktu widzenia spędzania czasu wolnego
Elements lacking in space inhabited from the point of view of spending leisure time

Obszar zamieszkania <i>Area of residence</i>	Miejsca „do posiedzenia” <i>Places 'to sit down'</i>	Zieleń <i>Greenery</i>	Infrastruktura <i>Infrastructure</i>	Obiekty sportowe <i>Sporting facilities</i>	Bezpieczeństwo <i>Safety</i>	Czystość i świeże powietrze <i>Cleanliness and fresh air</i>	Obiekty kulturalne <i>Cultural facilities</i>
	% respondentów wymieniających dany element jako brakujący <i>% of respondents indicating a given element as lacking</i>						
Śródmieście <i>The city centre</i>	14	65	70	47	62	32	9
Inne dzielnice <i>Other districts</i>	78	8	28	41	18	20	31

Pomimo braku wielu elementów zagospodarowania przestrzeni w Śródmieściu (zdaniem jego mieszkańców), to właśnie tę część miasta wskazała większość respondentów jako najatrakcyjniejszą do spędzania czasu wolnego.

W wolnym czasie spędzonym poza domem obie grupy badanych wybierają nieco inne czynności (tab. 4). Respondenci mieli pełną dowolność w ich podawaniu. Odpowiedzi zostały następnie skategoryzowane przez autora.

Tabela 4. Sposoby spędzania przez badanych czasu wolnego
Respondents' activities during leisure time

Sposoby spędzania czasu wolnego <i>Activities during leisure time</i>	Licealiści <i>High-School students</i>	Słuchacze UTW <i>U3A students</i>
	% respondentów <i>% of respondents</i>	
Spotkania towarzyskie / <i>Meetings</i>	70	28
Uprawianie turystyki / <i>Tourism</i>	33	63
Wizyty w obiekcie kultury / <i>Visiting cultural institutions</i>	23	37
Uprawianie sportu / <i>Doing sports</i>	46	30
Robienie zakupów / <i>Shopping</i>	35	20
Dodatkowe uczenie się (poza szkołą) / <i>Extra learning (outside school)</i>	19	50
Udział w imprezach / <i>Going to parties</i>	36	5
Uprawianie hobby / <i>Practising a hobby</i>	10	14
Wizyty w restauracjach / <i>Visiting restaurants</i>	12	4
Opieka nad kimś / <i>Taking care of someone</i>	1	9

Licealiści – młodsza grupa – o wiele częściej niż słuchacze UTW wybierali aktywności towarzyskie – spotkania oraz imprezy, dyskoteki itp. Z kolei starsi mieszkańcy miasta czas wolny spędzają na wyjazdach poza miasto, dodatkowych zajęciach (zapewne organizowanych przez uniwersytety trzeciego wieku) i wizytach w instytucjach kultury – teatrach, filharmonii oraz na koncertach. Wyniki te potwierdzają ustalenia A. Kowalczyka i M. Derek (2015), którzy piszą, że w dzisiejszym mieście mieszkańcy w coraz większym stopniu przejawiają zachowania, będące dotychczas domeną turystów. Interesujące są aktywności sportowe, które wybiera ponad 40% licealistów i aż 30% badanych z grupy starszej (a więc w założeniu mniej sprawnej).

Przestrzeń czasu wolnego w świetle map mentalnych

Badaniami nad percepcją geografowie zainteresowali się po drugiej wojnie światowej po słowach J. K. Wrighta (1947), który określił ludzkie wyobrażenia jako fascynującą *terrae incognitae* naszych czasów. Percepcja jest pojęciem trudnym do zdefiniowania. Badacze zgodnie przyznają, iż jest odbieraniem rzeczywistości o wiele obszerniejszym niż widzenie czy odczuwanie. Psycholog Ph. Zimbardo (1999, s. 225) opisuje percepcję jako rejestrację świata zewnętrznego przebiegającą w trzech etapach: odbiór, wewnętrzna interpretacja, czyli zrozumienie oraz identyfikacja, oznaczająca rozpoznawanie i przypisywanie znaczenia spostrzeżeniom. Poprzez interpretację człowiek wykracza poza fizyczny aspekt wrażeń

i tworzy własną twórczą oraz osobistą wizję rzeczywistości. W polskiej geografii najczęściej korzysta się z definicji M. Bartnickiej (1985), w której percepcja to złożony proces poznawczy, polegający na świadomej strukturyzacji przez człowieka jego społecznego i fizycznego środowiska.

Jeszcze szerzej pojęcie percepcji definiuje K. Wojciechowski (1994) mówiąc, że jest to zarazem postrzeganie, odczuwanie i przeżywanie, a dalej interpretacja poprzez świadome i podświadome kojarzenie z utrwalonymi w umyśle wzorcami, a w końcu tworzenie postaw w stosunku do postrzeganych obiektów, ich wzajemnych relacji oraz sytuacji postrzegającego w tak tworzonych układach. E. Szafrńska i J. Kaczmarek (2007) sprowadzili rozważania nad percepcją do postawienia pytań badawczych: co? kto? w jaki sposób? w jakim środowisku? jaki obraz powstaje?

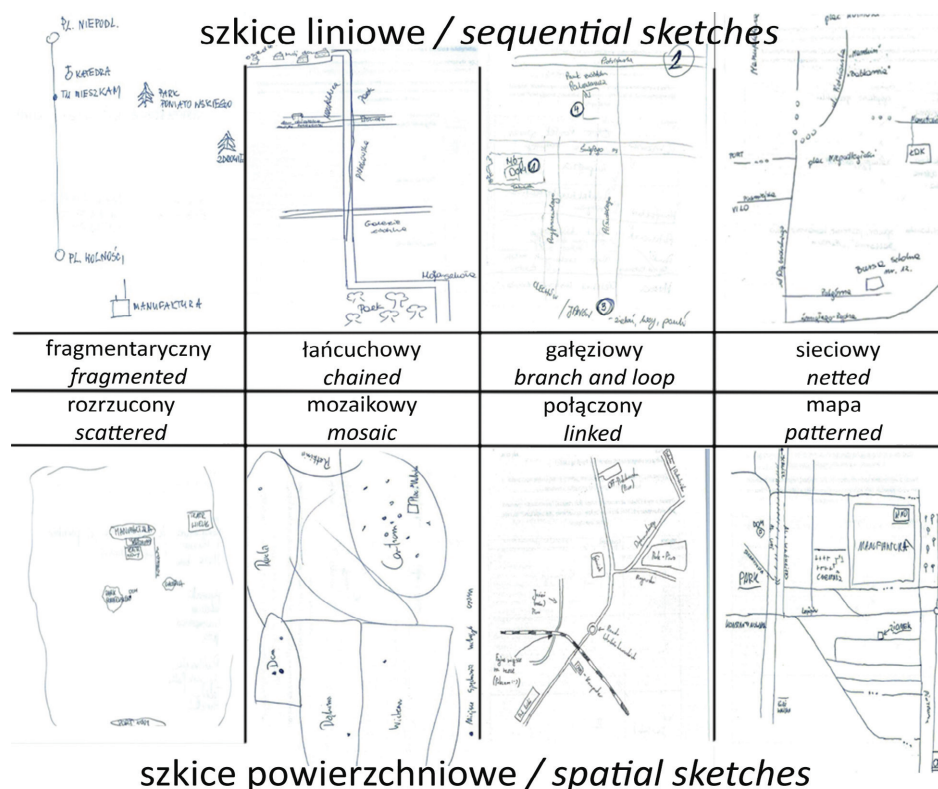
Dyskusja nad badaniami percepcji najsilniej rozgorzała w Polsce po konferencji w Rydzynie (Tobiasz-Lis, 2014), gdzie po raz pierwszy poruszono zagadnienia subiektywnego postrzegania rzeczywistości. Dyskusja żywo toczyła się na łamach *Przeglądu Geograficznego* m.in. za sprawą M. Bartnickiej (1986, 1987), B. Domańskiego i H. Libury (1986, 1988), a także Z. Taylora (1987, 1988).

Interesującym narzędziem pozwalającym wydobyć wyobrażenia powstałe na skutek procesów percepcyjnych są tzw. mapy mentalne. Są to obrazy przedstawiające wyobrażenia ludzi w formie przestrzennej. Za ich pomocą można poznać ludzkie myśli i opinie związane z otaczającą ich przestrzenią geograficzną (np. miejską), a także zbadać stopień znajomości przestrzeni. Metoda ta jest chętnie wykorzystywana w badaniach percepcji miast. Pozwala połączyć elementy badań społecznych i *stricto* geograficznych.

Za pioniera tej metody uważa się K. Lyncha (1960). On jako pierwszy w pracy *The image of the city* przeanalizował odręczne szkice wykonane przez mieszkańców miasta. Odkrył, jakie elementy miasta powtarzają się w pamięci i wyobraźni ogółu, a także zanotował różnice w postrzeganiu np. obszarów dotkniętych biedą. Lynch zwracał uwagę na czytelność przekazu. Wyselekcjonował też pięć powtarzających się na rysunkach elementów. Metoda spotkała się z dużym zainteresowaniem w środowisku i była rozbudowywana i kontynuowana np. przez D. Appleyarda (1969). Wyodrębnił on rodzaje szkiców i podzielił je ze względu na styl. W Polsce używali tej metody m.in. M. Bartnicka (1987, 1989, 1991), H. Libura (1988), S. Mordwa (2003), E. Szkułat (2004) i wielu innych. Mapy wyobrażeniowe (percepcyjne) były używane w różnej skali – od najbliższego sąsiedztwa (Kowalczyk, 1992) aż po teren całego państwa (Rykiel, 1991). W ostatnim czasie nieco porzucono tę metodę – chlubnym wyjątkiem są teksty opublikowane w książkach pod redakcją M. Madurowicza (2007, 2010).

Mapy mentalne (wyobrażeniowe) nigdy nie będą służyły do wiernego odwzorowania przestrzeni geograficznej, tak jak czynią to mapy np. fizyczne. Głównym celem powstawania odręcznych szkiców i ich późniejszej analizy jest odkrycie przestrzeni takiej, jaka istnieje w świadomości badanych osób. Przeźren wy-

obrażona, zapamiętana lub znana, będzie znacząco różnić się od rzeczywistej, mierzalnej przestrzeni geograficznej. Badanie map mentalnych umożliwia poznanie preferencji mieszkańców danego obszaru, odkrycie ich pragnień i obaw, poznanie terenów najlepiej znanych i najczęściej odwiedzanych. Po analizie szkiców pod względem strukturalnym można podzielić je na dwie główne grupy – szkice z przeważającą rolą elementów powierzchniowych oraz na te z większym udziałem elementów liniowych. Pojęcie szkiców liniowych i powierzchniowych do literatury wprowadził D. Appleyard (1969), który dodatkowo podzielił szkice jeszcze na podgrupy według stopnia dokładności (ryc. 1). Jak zauważa P. Tobiasz-Lis (2013), wśród rysunków z przewagą elementów liniowych (ścieżek, węzłów i krawędzi), wyróżnił on typy: fragmentaryczny, łańcuchowy, gałęziowy i sieciowy. Wśród rysunków z przewagą elementów powierzchniowych (rejonów i punktów orientacyjnych) zostały wydzielone szkice: rozrzucone, mozaikowe, połączone oraz mapy (ryc. 1).

Ryc. 1. Podział rysunków respondentów wg metody D. Appleyard'a
Classification of respondents' sketches, in line with D. Appleyard's method

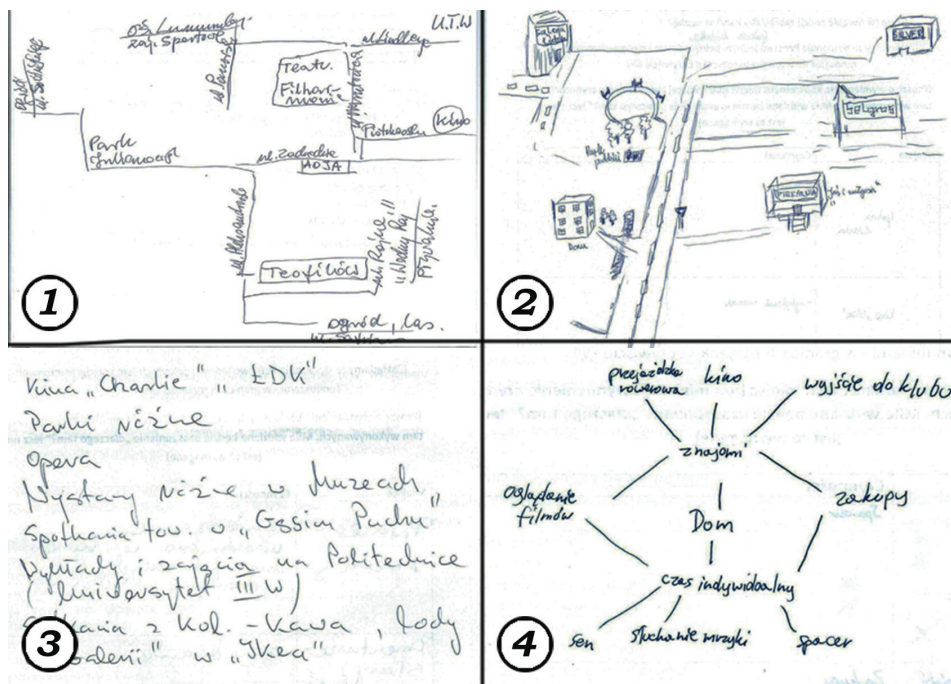
Opracowanie własne na podstawie skanów szkiców respondentów – licealistów i słuchaczy UTW
Author's own elaboration based on scans of the sketches of respondents (High-School pupils and students of the University of Third Age).

Ze względu na dużą dowolność, jaką dysponowali respondenci w wyborze formy ekspresji oraz ze względu na główny cel zadania – przedstawienie swojej przestrzeni czasu wolnego, otrzymano ostatecznie wiele materiałów, które nie pojawiały się w opracowaniach K. Lyncha (1960) czy D. Appleyard'a (1969). Respondenci zwykle skupiali się na esencji zadania – przedstawieniu miejsc i czynności związanych z ich czasem wolnym. Często pomijane były elementy przestrzeni rzeczywistej (ulice, budynki, place), które są podstawą analiz map percepcyjnych. Licealiści i słuchacze UTW korzystali także z innych form przedstawienia swojej przestrzeni niż zwykłe mapy – używali rysunków, schematów oraz zwykłego tekstu pisanego. W prezentowanych badaniach rysunek przestrzeni czasu wolnego był jednym z elementów kwestionariusza, który wypełniali respondenci. Do dyspozycji ankietowani mieli czystą kartkę A4. Autor sugerował, aby rysunek przypominał mapę lub plan, lecz podkreślał, że nie jest to konieczne. Taki zabieg miał na celu zachęcenie osób o niskich umiejętnościach plastycznych do przedstawienia swojej wypowiedzi np. w formie wypisania miejsc i czynności. Osoby biorące udział w badaniach zazwyczaj rozumiały polecenie i nie potrzebowały dodatkowych instrukcji.

Pomimo złożoności i trudności zadania zostało ono wykonane przez 58% respondentów. Bardziej chętni do rysowania byli licealiści (67%) niż słuchacze UTW (40%). Najprawdopodobniej spowodowane to było większą „karnością” tej grupy społecznej oraz przyzwyczajeniem do wypełnianych na co dzień testów i sprawdzianów w których nie warto zostawiać pustych odpowiedzi. Być może osoby starsze miały również większą trudność w przełożeniu swoich myśli na papier. Kobiety rysowały częściej niż mężczyźni.

Na potrzeby analiz podzielono odpowiedzi na 4 kategorie: mapy, szkice, rysunki i odpowiedzi tekstowe (ryc. 2). Za „mapę” uznawano twórczość przypominającą plan. Do kategorii „schemat” zostały zaklasyfikowane wszystkie szkice niemające wyraźnego odniesienia do rzeczywistej lokalizacji (brak powiązań między odległościami i kierunkami różnych miejsc). Często były to diagramy albo „pajaki”. Obrazy, które nie są ani mapą ani schematem, zostały zaklasyfikowane do trzeciej kategorii – „rysunek”. Często pojawiają się w nich piktogramy i ikony symbolizujące daną czynność lub miejsce. Ostatnimi były wypowiedzi „tekstowe” – ankietowani korzystali z możliwości udzielenia odpowiedzi pisemnej. Przykłady tak skategoryzowanych rysunków przedstawia ryc. 2.

Odpowiedzi tekstowe były o wiele bardziej popularne wśród słuchaczy UTW (28% wszystkich odpowiedzi) niż wśród licealistów (zaledwie 2%). Odwrotna sytuacja miała miejsce w przypadku rysunków (27% w przypadku licealistów i 4% wśród słuchaczy). Mapy i schematy cieszyły się podobną popularnością wśród obu grup (mapy – 33% wśród słuchaczy i 40% wśród licealistów, schematy – odpowiednio 35% i 31%). Zasięg przestrzenny rysunków obejmował w większości teren całego miasta (57% odpowiedzi). Jedna trzecia respondentów (30%) umieszczała wyłącznie miejsca w obrębie swojej dzielnicy, a 11% – w obrębie jeszcze mniejszego obszaru – osiedla. Kilka osób za całą swoją przestrzeń wolnego czasu uważała tylko dom.

Ryc. 2. Typy szkiców na przykładzie rysunków respondentów

1 – mapa, 2 – rysunek, 3 – tekst, 4 – schemat

Types of sketches based on respondents' drawings

1 – map, 2 – drawing, 3 – text, 4 – model

Opracowanie własne na podstawie skanów rysunków respondentów
Author's own elaboration based on scans of respondents' drawings.

Zarówno respondenci z młodszej grupy, jak i starszej, wymieniali na szkicach średnio 5 miejsc. Rekordzista umieścił aż 28 konkretnych lokalizacji, w których spędza czas wolny. Ponieważ zadaniem respondentów było przedstawienie swojej przestrzeni czasu wolnego, w poleceniu zamieszczona była sugestia, aby przy każdym wymienionym miejscu wskazać wykonywaną w nim czynność. Większość respondentów (81%) niestety tego nie zrobiła i narysowała same miejsca. Konkretnie lokalizacje wraz opisaniem czynności w nich wykonywanych naniósł na rysunek tylko co piąty respondent (19%).

Ogólnie w szkicach zawarto niewiele elementów dodatkowych, tworzących obraz spójnej mapy. Otrzymane rysunki składają się z oddzielonych w przestrzeni „wysp” miejsc, czasami połączonych mniej lub bardziej skonkretyzowanymi ulicami. Odzworowanie miasta i przywiązywanie wagi do innych elementów niż te związane z przestrzenią czasu wolnego jest większe w przypadku rysunków osób starszych. Być może lepiej znają oni otaczającą przestrzeń lub są w stanie dokładniej umiejscowić tereny spędzania swojego czasu wolnego na ogólnym schemacie miasta. Wynika z tego też, że młodszy respondenci nie przywiązują

wagi do terenów znajdujących się pomiędzy miejscem zamieszkania a przestrzenią spędzania czasu wolnego. Istotne dla nich są jedynie konkretne miejsca, a nie sposób transportu czy droga do nich prowadząca. W pracach licealistów biorących udział w badaniach jest też większy chaos – rysunki często są mało czytelne, są odwzorowaniem bardziej myśli niż rzeczywistości. Dostrzegalna jest także zależność pomiędzy wiekiem a spędzaniem czasu w towarzystwie. W szkicach licealistów, o wiele częściej niż w przypadku seniorów, pojawiają się elementy związane z przebywaniem z przyjaciółmi, sympatiami czy na „improwaniu”. W przypadku osób starszych, jeżeli takie elementy występują, to dotyczą głównie spotkań rodzinnych.

Przeźren czasu wolnego dla każdego z respondentów jest indywidualna. Różnice dotyczą zarówno jej zasięgu, kształtu, jak i treści odwiedzanych miejsc. Każdy z rysunków, tekstów lub schematów, który przygotowali respondenci, jest źródłem wielu informacji, które można wydobyć przy użyciu uważnej analizy. Mapy mentalne są często krytykowane ze względu na subiektywizm interpretacji i brak sztywnych, gotowych szablonów analiz treści (poza wyjątkami np. oceny elementów wymienionych przez K. Lyncha lub orientacji mapy na osi miejsce zamieszkania – centrum miasta). Jak przy każdej metodzie jakościowej, tak i tu należy pamiętać, aby nie interpretować wyników w sposób ilościowy. Analiza taka jest trudna i wymaga dostrzegania ogólnych schematów na podstawie cząstkowych informacji – niesie jednak za sobą możliwość poznania motywów zachowań respondentów takimi, jakie są one faktycznie. Metoda analizy odręcznych szkiców i pozyskiwanie w ten pośredni sposób (w przeciwieństwie do konkretnego pytania) informacji, umożliwia otrzymanie odpowiedzi trudnych do zwerbalizowania, niezależnych i pochodzących z pamięci niedeklaratywnej (proceduralnej – dotyczącej wykonywania czynności automatycznie – Maison, 2015). Powtarzające się często elementy i opisy zachowań, które można skategoryzować, są wynikiem, który można generalizować na badaną kategorię społeczną. Proces analizy szkiców map przestrzeni czasu wolnego był długotrwały i żmudny, gdyż wymagał dokładnego zapoznania się z każdym rysunkiem. Czytelną i przedstawiającą rozbudowane wnioski w sposób zwięzły formę prezentacji wyników jest tabela 5.

Najczęściej pojawiającym się elementem na szkicach zarówno licealistów, jak i przebadanych słuchaczy UTW, były obszary związane z zielenią – parki, skwerki, lasy. Wśród osób starszych zauważalnie częściej pojawiają się miejsca związane z historią miasta, obiekty kulturalne oraz tereny wypoczynkowe. Młodzież częściej wymienia miejsca związane z zabawą i rozrywką, a także z zakupami. Seniorzy wskazują tereny zielone jako miejsca, w których mogą pospacerować, odpocząć lub poczytać, młodzież wybiera w tych lokalizacjach zupełnie inne czynności – spotkania towarzyskie lub uprawianie sportu. Tendencja do wybierania rozrywek dynamicznych i aktywnych wśród młodzieży, a zachowań bardziej stonowanych i spokojnych u słuchaczy UTW powtarza się

praktycznie na każdym rysunku. Potwierdzenie w szkicach znalazło zjawisko dostrzeżone już przy wcześniejszych odpowiedziach – młodzież spędza czas wolny w towarzystwie, a wśród seniorów dominuje indywidualny charakter wypoczynku. Pokazuje to, jak ważne jest przygotowanie miasta i oferty rekreacyjnej dla seniorów.

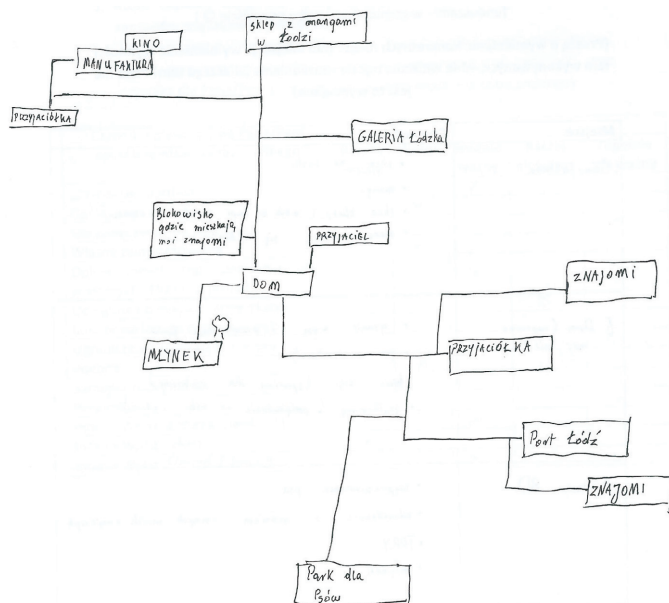
Tabela 5. Różnice i podobieństwa w szkicach map mentalnych respondentów
Differences and similarities in the drawings of respondents' mental maps

Cecha <i>Feature</i>	Licealiści <i>High-School students</i>	Słuchacze UTW <i>U3A students</i>
Miejsca spędzania czasu <i>Places in which time is spent</i>	bary, kawiarnie, puby, kluby <i>bars, cafés, pubs, clubs</i>	parki, instytucje kultury <i>parks, cultural institutions</i>
Sposób spędzania czasu <i>Manner in which time is spent</i>	aktywny i dynamiczny <i>active and dynamic</i>	stonowany i spokojny <i>quiet and peaceful</i>
Forma spędzania czasu <i>Form of spending time</i>	rekreacja bez zwiedzania <i>recreation without sightseeing</i>	turystyka we własnym mieście <i>tourism in their own city</i>
Obecność osób towarzyszących <i>Accompanying persons</i>	tak <i>yes</i>	nie <i>no</i>
Zasięg <i>Range</i>	całe miasto <i>whole city</i>	całe miasto <i>whole city</i>
Konkretne miejsca <i>Specific places</i>	Manufaktura i ul. Piotrkowska <i>Manufaktura and Piotrkowska Str.</i>	Manufaktura i ul. Piotrkowska <i>Manufaktura and Piotrkowska Str.</i>
Dojazdy <i>Reaching the place</i>	nie wskazywano problemów <i>problems not indicated</i>	nie wskazywano problemów <i>problems not indicated</i>

Opracowanie własne na podstawie analiz szkiców respondentów
Author's own elaboration based on respondents sketches.

Zasięg eksploracji miasta przez obie badane grupy jest bardzo duży i obejmuje praktycznie cały obszar Łodzi. Nie ma znaczenia dzielnica, w której mieszkają respondenci. Są na tyle mobilni, że docierają do oddalonych, interesujących ich miejsc, a transport nie stanowi problemu. Najczęściej wskazywanymi przez respondentów lokalizacjami są ul. Piotrkowska i Manufaktura. Te miejsca były wymieniane przez przedstawicieli obu grup wiekowych, lecz wskazywali oni na inne czynności tam wykonywane. Młodzież korzysta z oferty rozrywkowej i barowej, a seniorzy spacerują i korzystają z oferty kawiarni i restauracji. Seniorzy eksplorują swoje miasto, zwiedzają, odkrywają na nowo (mimo zamieszkania w nim kilkadziesiąt lat!), aktywnie uczestniczą w wycieczkach i wydarzeniach o charakterze turystycznym. Licealiści nie widzą jego wyjątkowości, nie czują potrzeby poznawania go – interesuje ich wyłącznie konkretna oferta rekreacyjna, rozrywkowa i wypoczynkowa, bez elementów krajoznawczych czy historycznych. Z oferty muzeów korzystają wyłącznie seniorzy.

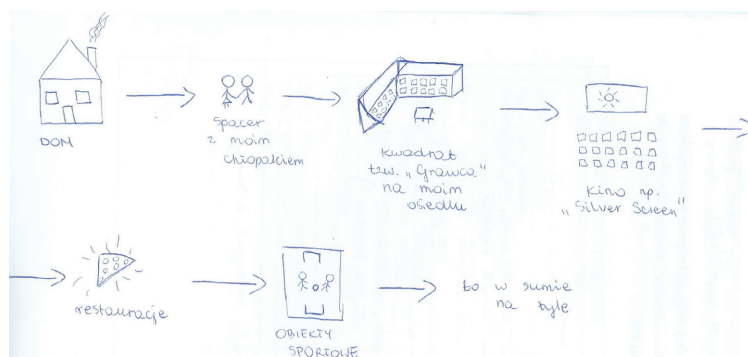
Skany przykładowych odpowiedzi respondentów przedstawiają ryciny: 3, 4, 5, 6 i 7.

Ryc. 3. Szkic przestrzeni czasu wolnego licealistki; widać dominującą rolę przyjaciół (z 12 miejsc aż 6 to „przyjaciele”) oraz centrów handlowo rozrywkowych (kino w Manufakturze, „Port Łódź”); elementy zielone to park dla psów oraz „Na Młynku” (z dorysowanym drzewem, jedynym rysunkowym elementem na szkicu – podświadomym skojarzeniem)

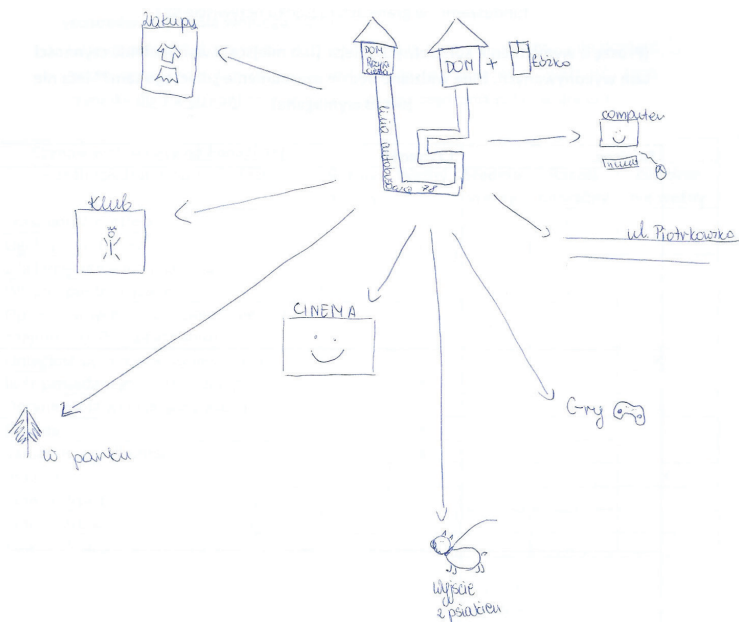
A sketch of the leisure space of a High-School pupil (female). Note the clearly-predominant role of friends (6 out of 12 positions are taken by them), as well as shopping and entertainment centres (the cinema in Manufaktura, “Port Łódź”); green elements include a park for dogs and “na Młynku” (with a picture of a tree – the only graphic element on the sketch – a subconscious association)

Badania własne, podobnie pozostałe ryciny / Author's own research, as remaining figures.

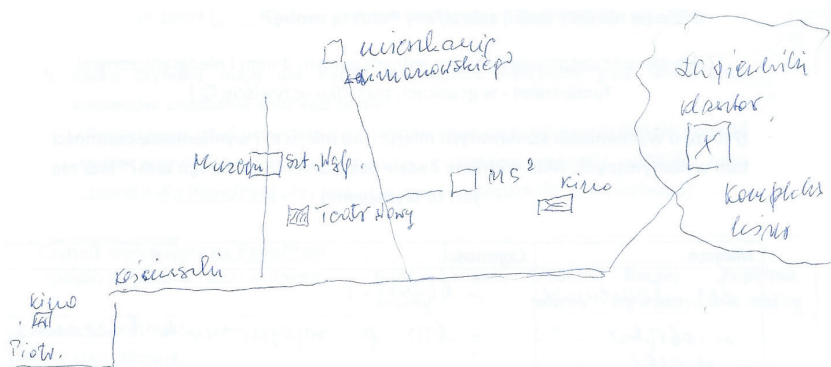
Ryc. 4. Szkic przestrzeni czasu wolnego licealistki; elementy rozrywkowe to kino, restauracje (raczej tzw. fast foody – piktoqram pizzy), boisko; spędzanie czasu w towarzystwie; duże znaczenie „kwadratu” na osiedlu przy szkole – miejsca spotkań

A sketch of the leisure space of a High-School pupil (female). Note the elements of entertainment – the cinema, restaurants (mostly fast food – a pizza pictogram), a football pitch; spending time in company; the great importance of the “Square” in the housing estate, and the near-school area as a meeting place

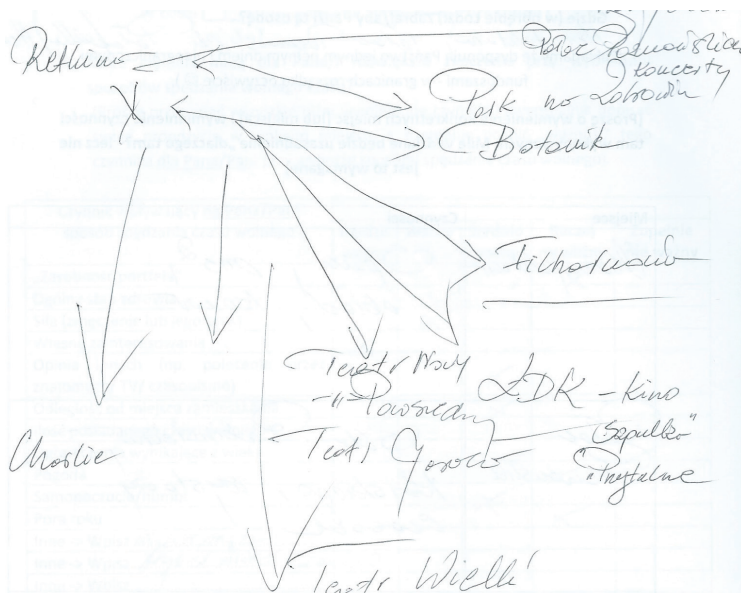
Ryc. 5. Szkic przestrzeni czasu wolnego licealisty; wskazano zakupy, klub taneczny i kino, ale także wizyty w parku i z psem; zaznaczono własny dom i dom przyjaciela, do którego prowadzi kręta droga linii autobusowej 78

A sketch of the leisure space of a High-School pupil (male). Note that shopping, a dance club and the cinema are indicated, but also visits to the park and walking with the dog. Marked places include the respondent's own house and the house of a friend, which can be reached via a winding road (the route of the no. 78 bus)

Ryc. 6. Szkic przestrzeni czasu wolnego słuchacza UTW; odwrócone kierunki świata (płn-płd przedstawione w osi poziomej); respondent zaczął od swojego miejsca zamieszkania; elementy kulturalne – 2 kina, 2 muzea, teatr; bardzo istotne tereny zielone na obrzeżach (kompleks leśny Łągielniki) wraz z zaznaczonym klasztorem

A sketch of the leisure space of a U3A student (male). Note reversed directions on the map (north – south presented from right to left) – the respondent started the exploration setting out from his own home; cultural elements – 2 cinemas, 2 museums, a theatre. Further very important elements are the green areas on the outskirts (the Łągielniki forest complex), together with the marked monastery

Ryc. 7. Szkic przestrzeni czasu wolnego słuchaczki UTW; widać rolę obiektów kulturalnych – na 10 wymienionych miejsc są 4 teatry, dwa kina i filharmonia oraz Muzeum Miasta Łodzi (i dopisek o koncertach tam wysłuchanych); ponadto tereny zielone – Park na Zdrowiu i Ogród Botaniczny
A sketch of the leisure space of a U3A student (female). Note the clear role of cultural facilities – the 10 indicated places include 4 theatres, 2 cinemas and the Philharmonia Concert Hall, as well as the Museum of the City of Łódź (plus a note about the concerts attended); additionally, green areas – the “Na Zdrowiu” Park, and the Botanical Garden

Podsumowanie

Przestrzeń czasu wolnego jest istotnym elementem jakości życia. Niezwykle ważna okazała się ona dla respondentów – grup różniących się wiekiem i doświadczeniem, które łączą duże zasoby czasu wolnego. Licealiści i seniorzy przytłaczającą większość swojego czasu wolnego spędzają w mieście. Miasto starzejące się i wydłużające (jak w analizowanym przypadku Łódź) powinno zadbać o stworzenie atrakcyjnych, ale przede wszystkim odpowiednich dla mieszkańców przestrzeni, aby zapobiec depopulacji. Należy spełnić oczekiwania ludzi młodych, aby nie opuszczali miasta oraz aby przyciągać ich z mniejszych ośrodków lub wsi. W przypadku seniorów, którzy z racji wieku i przywiązania do miasta w nim pozostaną, ważne jest przeciwdziałanie samotności i wykluczeniu. Najlicniejsza w starzejącym się mieście grupa dysponuje dużymi zasobami czasu wolnego, stąd ważna rola przestrzeni rekreacyjnych w ich życiu.

Badania pokazały sensowność stosowania metody map mentalnych w grupach niejednorodnych. W tym przypadku najważniejszą zmienną był wiek i doświadczenie życiowe, jednakże warto również podejść do analizy z wykorzy-

staniem innych cech. Skupiono się na skrajnych kategoriach społecznych żyjących w depopulującym się mieście, natomiast cenne byłoby zbadanie grupy w wieku produkcyjnym.

Każdy człowiek ma inne, indywidualne zainteresowania i potrzeby, lecz przeprowadzone badania pokazały, iż można dostrzec pewne prawidłowości zachowań powiązane z wiekiem. Młodzież – w tym przypadku licealiści – spędzają czas w towarzystwie, wybierają rozrywki i aktywne spędzanie czasu wolnego. Korzystają z oferty tanich restauracji, klubów muzycznych. Z kolei starsza grupa seniorów – w tym przypadku słuchaczy Uniwersytetów Trzeciego Wieku – wybiera atrakcje kulturalne, spokojne spacer, ale i aktywne zwiedzanie miasta w formie wycieczek.

Czy Łódź jako starzejące się i wyludniające miasto jest przygotowana do spełnienia oczekiwań tych dwóch kategorii społecznych? W dużym stopniu tak – jak podkreślają badani, sprawnie działa komunikacja miejska, obie grupy zachęcane są zniżkami do korzystania z oferty np. kulturalnej, Śródmieście jest pełne interesujących obie kategorie badanych miejsc – od barów przez restauracje, kina, muzea i teatry. Z kolei duże „sypialnie” i osiedla mieszkaniowe otoczone są terenami zielonymi. Respondenci wskazują jednak na pewne niedogodności – stan infrastruktury utrudniający poruszanie się (chodniki i wysokie schody dla osób starszych, brak bezpiecznych ścieżek rowerowych dla młodzieży). Na osiedlach mieszkaniowych brakuje kawiarni oraz miejsc „do posiedzenia” i spędzenia czasu – trzeba do nich dojechać. W Śródmieściu zaś brakuje zieleni, ciszy, spokoju, ale często i bezpieczeństwa oraz czystości. Zauważalna jest działalność miasta wobec seniorów – korzystają oni chętnie z aktywizujących programów (choćby Uniwersytety Trzeciego Wieku dotowane przez uczelnie i miasto) oraz wycieczek i spacerów po mieście. Nie widać jednak tego typu programów dla młodzieży, która z miastem jest mało związana i traktuje je jako miejsce zaspokajania potrzeb, głównie rozrywkowych. Wyniki badań pokazujące inne potrzeby i oczekiwania, które zmieniają się wraz z wiekiem, mogą być wskazówką przy planowaniu zabudowy mieszkaniowej oraz przebudowach istniejących terenów mieszkalnych.

Sprostanie oczekiwaniom grup mogących przeciwdziałać depopulacji (młodzieży, młodych rodzin) wpłynie na przyciągnięcie ich do „starzejących się” obszarów. Skupianie się na dostosowaniu przestrzeni do potrzeb seniorów może z kolei skutkować tworzeniem ujednoliconych wiekowo osiedli, które niekoniecznie są zjawiskiem pozytywnym.

Piśmiennictwo

Appleyard D., 1969, *City designers and the pluralistic city*, [w:] L. Rodwin (red.), *Planning Urban Growth and Regional Development*, Cambridge, s. 422–452.

Audirac I., 2017, *Shrinking cities: An unfit term for American urban policy?*, *Cities – International Journal of Urban Policy and Planning*, 75, s. 1–5.

- Bartnicka M., 1985, *Wyobrażenia przestrzeni i ich badanie*, Etnografia Polska, 29, 2, s. 25–37.
- Bartnicka M., 1986, *Percepcja przestrzeni miejskiej Warszawy na przykładzie dzielnicy Ochota*, Przegląd Geograficzny, 58, 1-2, s. 165–189.
- Bartnicka M., 1987, *Preferencje mieszkaniowe warszawskich studentów – studium z geografii percepcji*, Przegląd Geograficzny, 59, 4, s. 543–560.
- Bartnicka M., 1989, *Wyobrażenia przestrzeni miejskiej Warszawy (studium geografii percepcji)*, Dokumentacja Geograficzna, 2, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Bartnicka M., 1991, *Społeczna percepcja stanu zagospodarowania przestrzennego Warszawy*, Dokumentacja Geograficzna, 3–4, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Czapiński J., Panek T. (red.), 2015 *Diagnoza społeczna 2015 – warunki i jakość życia Polaków*, Rada Monitoringu Społecznego, Warszawa.
- Derek M., 2014, *Miejska przestrzeń czasu wolnego*, [w:] M. Madurowicz (red.), *Kształtowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 210–217.
- Domański B., Libura H., 1986, *Geograficzne badania wyobrażeń, postaw i preferencji*, Przegląd Geograficzny, 58, 1–2, s. 143–163.
- Domański B., Libura H., 1988, *O geografii behawioralnej i percepcji raz jeszcze*, Przegląd Geograficzny, 60, 3, s. 391–394.
- Hartt M. D., 2016, *How cities shrink: Complex pathways to population decline*, Cities – International Journal of Urban Policy and Planning, 75, s. 38–49.
- Jakóbczyk-Gryszkiewicz J., 2015, *Łódź – miasto malejące. Porównanie z największymi miastami Polski*, [w:] M. Soja, A. Zborowski (red.), *Miasto w badaniach geografów*, 2, IGiGP UJ, Kraków, s. 91–104.
- Kowalczyk A., 1992, *Percepcja środowiska miejskiego przez dzieci (na przykładzie Warszawy)*, [w:] B. Jałowiecki, H. Libura (red.), *Percepcja i waloryzacja środowiska naturalnego i antropogenicznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 257–271.
- Kowalczyk A., Derek M., 2015, *Przeźren czas wolnego w polityce dużych miast*, Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny, 77, 1, s. 311–325.
- Labus A., 2015, *Strategie odnowy miast wobec depopulacji i starzenia się społeczeństwa w trzech skalach przestrzennych*, [w:] *Budownictwo infrastrukturalne – miejskie w programach finansowych Unii Europejskiej*, Ogólnopolska Konferencja Forum Przestrzenie Miejskie, 12.06.2015, Katowice, s. 1–9 (materiały konferencyjne).
- Libura H., 1988, *Badania wyobrażeń geograficznych na przykładzie mieszkańców Sanoka*, Dokumentacja Geograficzna, 1, IGiPZ PAN, Warszawa.
- Lynch K., 1960, *The Image of the City*, Cambridge.
- Madurowicz M. (red.), 2007, *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Madurowicz M. (red.), 2010, *Wartościowanie współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa.
- Maison D., 2015, *Jakościowe metody badań marketingowych*, PWN, Warszawa.

- Martinez-Fernandez C., Weyman T., Fol S., Audirac I., Cunningham-Sabot E., Wiechmann T., Yahagi H., 2016, *Shrinking cities in Australia, Japan, Europe and the USA: From a global process to local policy responses*, Progress in Planning, 105, s. 1–48.
- Millington N., 2013, *Post-industrial imaginaries: Nature, representation and ruin in Detroit, Michigan*, International Journal of Urban and Regional Research, 37, 1, s. 279–296.
- Mordwa S., 2003, *Wyobrażenia przestrzeni miast Polski środkowej na podstawie badań grupy młodzieży licealnej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Oswalt P., 2005, *Shrinking Cities*, 1, Hatje Cantz and Art Publishers, Ostfildern-Ruit.
- Rykiel Z., 1991, *Polskie wyobrażenia Hiszpanii*, Dokumentacja Geograficzna, 3–4, IGI PAN, Warszawa.
- Skrzypek E., 2001, *Czynniki kształtujące jakość życia* [w:] J. Lewandowski, J. Lecewicz-Bartoszewska (red.), *Ergonomia niepełnosprawnym, jakość życia*, Wydawnictwo Politechniki Łódzkiej, Łódź, s. 239–245.
- Szafrańska E., Kaczmarek J., 2007, *Percepcja przestrzeni – pomiędzy prawdą a autentycznością*, [w:] M. Madurowicz (red.), *Percepcja współczesnej przestrzeni miejskiej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, s. 47–62.
- Szkurlat E., 2004, *Więzi terytorialne młodzieży z miastem – uwarunkowania, przemiany*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Szukalski P., 2015, *Demograficzno-społeczne konsekwencje depopulacji w województwie łódzkim*, Problemy Społeczne, Polityka Społeczna w Regionie Łódzkim, 15, s. 3–20.
- Taylor Z., 1987, *Geografia wyobrażeń, geografia percepcji czy geografia behawioralna?*, Przegląd Geograficzny, 59, 1-2, s. 135–138.
- Taylor Z., 1988, *Geografia wyobrażeń – w odpowiedzi B. Domańskiego i H. Liburze*, Przegląd Geograficzny, 60, 3, s. 395–397.
- Tobiasz-Lis P., 2013, *Zmiany wyobrażeń mieszkańców Łodzi o przestrzeni miasta*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Tobiasz-Lis P., 2014, *Geografia percepcji. Osiągnięcia, problemy i perspektywy*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Dorobek polskiej geografii po konferencji w Rydzynie. Ocena Krytyczna*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, 8, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, s. 127–142.
- Wojciechowski K. H., 1994, *O przydatności badań percepcji krajobrazu*, [w:] J. Bogdanowski (red.), *O percepcji środowiska*, Zeszyty Naukowe IE PAN, 9, s. 109–124.
- Wright J. K., 1947, *Terrae Incognitae: The Place of the Imagination in Geography*, Annals, Association of American Geographers, 37, s. 1–15.
- Zimbardo Ph. G., 1999, *Psychologia i życie*, PWN, Warszawa.

Summary

Every city (even one hit by depopulation) should provide its inhabitants with recreational areas in which their leisure time can be spent.

Though enjoying the status of third largest city in Poland, Łódź is also the urban centre in the country of over 100,000 people showing the second-fastest population decline. It was therefore to the young and the elderly- two very different categories in society significant from the depopulation point of view – that the investigation detailed here turned to. Representatives of these two groups were approached at 20 High Schools and three institutions in the “University of the Third Age” (U3A) category located in Łódź. The total number of questionnaires filled in correctly was 828.

The results show that the leisure space in this city is very important for respondents. They spend there (on average) 90% of their free time during the week and 70% of that time during holidays and free days (Table 1). Leisure space of this kind may be created artificially, at least to some extent, e.g. by offering reduced prices. Members of the two social categories addressed by the study are often privileged due to their age, or the fact that they are less affluent. Indeed, discounts do emerge as important for the majority of respondents in both categories (Table 2).

It is typical for travel to leisure areas to involve public transport (among 79% of High-School pupils and 68% of U3A students), or movement on foot (45% and 57% respectively). Once responses of inhabitants from all city districts had been collected, it emerged that the needs of city-centre residents are completely different from those of the inhabitants of other districts (Table 3). This probably reflects the entirely different character of buildings and developed space.

In free time spent outside the home, members of the two groups of respondents choose slightly different activities (Fig. 1). They were free to specify the ways in which leisure time were spent, their responses only being categorised by the author later, for comparative purposes. Even at that early stage, the rather different character of the free-time activities in the groups studied was apparent, and this gained further confirmation at the next stage of the study, involving mental maps.

Mental maps are images presenting perception in a spatial form. They show people’s thoughts and opinions (as well as general knowledge) concerning the geographical space that surrounds them – e.g. urban space. The method allows elements of social research to be combined with results of a more strictly geographical nature.

The pioneer of this method was K. Lynch (1960). However, his mental maps method was developed further by, the likes of D. Appleyard (1969), who distinguished types of sketches and divided them into subgroups in line with the degree of accuracy (examples of map sketches collected during the study, grouped in this

way, are presented in Fig. 2). For the purposes of this study, responses were divided into the map, sketch, drawing and text categories (Fig. 3).

The process by which mental maps of leisure space were analysed proved a lengthy one, given the need for each picture to be looked at carefully. However, it proved possible to present the extensive conclusions graphically in a manner that is (in the view of the author) clear yet concise (see Table 4).

Young people (i.e. High-School pupils in the case of this study) spend time with others, choosing entertainment and active ways of spending their free time. They eat at cheap restaurants and go to music clubs. On the other hand, the members of older groups – in our case participants of the University of the Third Age – choose cultural attractions and peaceful strolls, but also visit the city actively, going on excursions.

Scans of certain respondents' answers are presented in Figs. 4, 5, 6, 7 and 8.

Having gained a fuller insight into people's interests and ways of spending leisure time, private entrepreneurs, public institutions and city authorities alike should be able and ready to adjust their offer to better meet the needs of members of specific age groups.

